

บทความวิจัย

เรื่อง การสร้างสรรค์การแสดง ชุด ภิรมย์รำเพย

ผู้วิจัย นางพิมพ์ภัทร์ ฌม้งรักษ์สัตว์

ปีที่ทำวิจัยเสร็จ 2554

ประเภทการวิจัย เชิงประวัติศาสตร์ (Historical Approach) และการวิจัยเชิงพรรณนา

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการแต่งกายของสตรีไทยในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น ความเป็นมาและวัฒนธรรมการแต่งกายของสตรีสูงศักดิ์ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) สร้างสรรค์การแสดง ชุด ภิรมย์รำเพย นำเสนอรูปแบบการแสดงตามกรอบแนวคิด และจัด วิพากษ์ผลงานที่สร้างสรรค์ โดยศึกษาและรวบรวมข้อมูลจากหนังสือ เอกสาร งานวิจัย แหล่งข้อมูลต่างๆ สัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญ ผู้ทรงคุณวุฒิด้านนาฏศิลป์ไทยและดนตรีไทย นำมาสู่กรอบแนวคิดและการสร้างสรรค์ ผลงาน จากการศึกษพบว่า การแต่งกายของสตรีไทยในยุครัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 3) ยังคงแต่งกายตาม แบบอย่างที่มีมา แต่สมัยกรุงศรีอยุธยา การเปลี่ยนแปลงการแต่งกายของสตรีชั้นสูงในราชสำนัก ที่ได้รับอิทธิพลการแต่งกาย แบบตะวันตก เริ่มในรัชกาลที่ 4 ต่อเนื่องมาถึงรัชกาลที่ 5 ซึ่งถือว่าเป็นยุคของการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรม การแต่งกายของคนไทย โดยมีราชสำนักเป็นแกนนำ รูปแบบการแต่งกายของสตรีในราชสำนัก มีลักษณะ ผสมผสานการแต่งกายแบบตะวันตกกับการแต่งกายแบบไทย ที่แสดงเอกลักษณ์ชัดเจน คือ การนุ่งผ้าโจงแบบ ไทย สวมเสื้อลูกไม้ที่เลียนแบบมาจากเสื้อแขนหมูแฮมของแบบเสื้อสตรีตะวันตกโดยมีการออกแบบ คอเสื้อ แขนเสื้อ และตัวเสื้อที่แตกต่างกัน หลายแบบ สวมถุงน่อง รองเท้าหุ้มส้น นิยมใช้เครื่องประดับมุก และมีพระวิชนีเป็นส่วนประกอบของการแต่งกาย การสร้างสรรค์การแสดง ชุด ภิรมย์รำเพย กำหนดความคิด หลัก คือ การนำเสนอเอกลักษณ์ รูปแบบการแต่งกายของสตรีในราชสำนักในสมัยรัชกาลที่ 5 และสร้างสรรค์ การแสดงในรูปแบบจารีตนาฏศิลป์ไทย องค์ประกอบของการสร้างสรรค์ กำหนดชื่อชุดการแสดงว่า “ภิรมย์ รำเพย” ตามความหมายของชื่อ เพื่อสื่อลักษณะการแสดงที่ผู้แสดงถืออุปกรณ์ประกอบการรำรำ ทำนองเพลงที่ประกอบการแสดงมี 2 เพลงคือ เพลงภิรมย์รำเพย อัตร่าจังหวะ 2 ชั้น และอัตร่าจังหวะชั้น เดียว ซึ่งเป็นเพลงที่ประพันธ์ใหม่ และเพลงจันทราพิศ อัตร่าจังหวะ 2 ชั้นซึ่งเป็นเพลงเก่าบรรเลงต่อเนื่องกัน ความหมายของท่วงทำนองเพลง เพื่อสื่อแสดงอิริยาบถ บุคลิกของสตรีที่มีความสง่างาม ในท่วงทีกริยาที่ เยื้องกราย และสื่อแสดงถึงความรื่นรมย์ยินดี บรรเลงด้วยวงปี่พาทย์ไม้นวม และเพิ่มรับพวง ลักษณะการ แต่งกาย นำแบบการแต่งกายของสตรีราชสำนักในช่วงปลายรัชกาล มาสร้างสรรค์ ปรับปรุงเป็นชุดการแสดง

คือ สวมเสื้อผ้าลูกไม้สีชมพูอ่อนแขนยาวแนบลำแขน ตรงหัวไหล่ใช้ผ้าลูกไม้จีบทับซ้อน ตัวเสื้อแนบลำตัว ชายเสื้อเว้าด้านหน้า ด้วยยาวคลุมสะโพก คอตั้ง นุ่งโจงกระเบนสีม่วงอ่อน คาดเข็มขัดสีดำตกแต่งด้วยเข็ม กัดเพชร สวมสร้อยคอมุกซ้อนหลายเส้น ตุ่มหมุก และติดเข็มกัดเพชรที่อก สวมถุงน่องสีขาว รองเท้าหุ้ม ส้นสีดำ ถืออุปกรณ์พัตด้ามจิว และทำผมดอกกระทุ่ม กำหนดผู้แสดงจำนวน 8 คนเป็นตัวแทนของสตรีใน ราชสำนัก ที่ต้องการสะท้อนและสื่อให้เห็นความงาม และความสง่างามตามอิริยาบถ บุคลิกลักษณะของสตรี ในราชสำนัก โดยคัดเลือกผู้ที่มีใบหน้างดงาม รูปร่างสูงโปร่ง มีขนาดตัวเท่าๆกัน กำหนดรูปแบบการแสดง ออกเป็น 3 ช่วง คือ ช่วงแรก เป็นการอวดความงามของสตรีที่หมายถึงสตรีในราชสำนัก และอวดความ งดงามของการแต่งกาย ประกอบกับการโชว์พัตด้วยท่าที่สง่างามในทำนองเพลงนำ และใช้การตั้งซุ่มเพื่อ แนะนำความงดงามของการแต่งกาย ช่วงกลาง เป็นการอวดความงามของลีลาการใช้พัตในรูปแบบต่างๆ โดยใช้ลีลาการเล่นเท้า การใช้หน้าและกระบวนท่ารำประกอบท่วงทำนองเพลงเพื่อสื่อถึงความสง่างาม และ ช่วงปลายเป็นการแสดงความรื่นเริงบันเทิงใจ ประกอบท่วงทำนองเพลงที่กระชับรวดเร็ว จบลงด้วยการ นำเสนอท่าซุ่ม เพื่อสื่อลีลาท่าที่สง่างามและการสรูปท่าการใช้พัตต่างๆ ตามแนวคิด

กระบวนท่ารำมีโครงสร้างท่ารำ โดยประยุกต์นำท่ารำมาจากรูปแบบการแสดงนาฏศิลป์ไทย ที่ปรมาจารย์ได้ประดิษฐ์และสืบทอดมาแต่อดีต คือ การใช้พัตในการรำฝรั่งเศส ระเบียบรำพัต โดยมีท่าใช้พัตใน ลักษณะคลี่พัตและลักษณะหุบพัต การใช้พัตเป็นท่ารำหลักที่สื่อเอกลักษณ์ของพัตที่เป็นเครื่องประดับ ประกอบการแต่งกายที่นิยมของสตรีในสมัยรัชกาลที่ 5 ประกอบกับการใช้ท่ารำจากเพลงนาฏศิลป์ ได้แก่ เพลงเร็ว เพลงเชิด - เสมอ ท่ารำพื้นฐานที่เป็นทำนาฏยศัพท์ มาเรียงร้อย และท่ารำที่นำมาจากท่า ธรรมชาติ แต่ตกแต่งให้งดงามตามหลักนาฏศิลป์ ใช้ท่าเท้าตามรูปแบบนาฏศิลป์ แต่ประยุกต์ให้ผู้แสดงที่ สวมรองเท้าสามารถปฏิบัติได้สะดวก กำหนดรูปแบบการแปรแถวที่หลากหลาย โดยคำนึงถึงทิศทางการ เคลื่อนไหวของผู้แสดงและความสมดุลของเวที มี 2 ลักษณะ คือ รูปแบบการแปรแถวที่เหมือนกันและ รูปแบบการแปรแถวที่แตกต่างกัน โดยมีจำนวนผู้แสดงเท่ากันและไม่เท่ากัน การสร้างสรรค์กระบวนท่ารำ เพื่อสื่อเอกภาพของแนวคิด คือ ลีลาท่ารำแสดงเอกลักษณ์การใช้พัต และสื่อแสดงบุคลิกลักษณะ อิริยาบถ ความงาม ความสง่างามเพื่อสะท้อนภาพของสตรีในราชสำนักในยุคของการเปลี่ยนแปลงในสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

Abstract

The research aims to (1) study the former Thai noble women's costumes in the early Rattanakosin period and the traditional costumes worn by high-ranking noblewomen during the reign of King Rama the fifth; (2) create the Thai dance entitled "Pirom-Rumpuey.". The research reveals the dancing pattern according to the conceptual framework as well as constructive criticism. The information was gathered from books, documents, related researches and interviewing the experts and honorable persons in the field of Thai classical dancing and Thai music.

The results of research reveal as follows:

Thai women's costumes in the early Rattanakosin period, during the reign of King Rama 1 – 3, were based on the pattern of the Ayutthaya era. The changing of high-ranking noblewomen's costumes in the former Thai royal court was influenced by the westernization during the reign of King Rama 4 – 5. Those Thai costumes in the former royal court were the mixture pattern of western and Thai. The distinctive national symbols were wearing 'Jong- Krabane'(a kind of skirt that is gathered, rolled and threaded between the legs), lace blouse with the 'Khaen Mu Ham' style (the leg of mutton sleeves developed from western style), knee socks and court shoes. Pearl necklaces and tiny-lace fans also were favorable.

The main concept of creativity of Thai dance entitled "Pirom-Rumpuey." illustrates Thai national symbol which is reflected by the noble women's costumes in the former Thai royal court, during the reign of King Rama the fifth. The dance's choreography is adapted from Thai traditional dances. Its name "Pirom-Rumpuey." means the pleasant breeze blowing which were signified by the performers' graceful hand-movements with pretty tiny fans. There are two Thai melodies accompanied by the movements namely: 'Pirom-Rumpuey Song' (a new composed song with two rhythms and one rhythm) and the Chinese Fan Dance Song (with two rhythms). These songs signify the charming and graceful gestures of the former Thai noble women in a pleasant mood. The melodies are played by Thai musical instruments called 'Peepat Mai

Nuam'. The performances consist of 8 dancers wearing Thai traditional costumes and holding pretty tiny -lace -fans which reflect graceful movements and gestures of the high ranking women in the former Thai royal court.

The performance is divided into three phases. The first phase displays the beauty and gracefulness of noblewomen in the former Thai royal court and the fascinating of the Thai traditional costumes. The second phase displays the graceful movement of legs and hands with tiny- lace fans. The last phase displays the enjoyable dancing accompanied by speedy melody and rhythm. The performance is ended with a still-motion group acting to displays the concept of the show.

All gestures and movements of Pirom-Rumpuey Dance is adapted and based on Thai traditional dances which were created by the former great teachers, such as the Pair of Farangs Dance, the Chinese Fan Dance. Pirom-Rumpuey Dance includes the gestures of unfolding fan and folding fan. These gestures convey the Thai national symbol that a tiny fan was used to be a part of the Thai traditional women's costumes, and it was fashionable among noble women during the King Rama the fifth period. In addition, the hands and legs movements and graceful walking or dancing convey the elegant characteristics of the former Thai noble women in westernization period, during the reign of King Rama the fifth.

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

นาฏศิลป์เป็นมิติหนึ่งของวัฒนธรรม ซึ่งสะท้อนปรัชญา แนวคิด และการสร้างสรรค์งานที่เกี่ยวข้องกับความงาม ความสุนทรีย์ ในศิลปะหลายแขนงที่มีมาแต่อดีต นาฏศิลป์เป็นทั้งเครื่องบันเทิงใจ เป็นส่วนหนึ่งของพิธีกรรม พิธีการเป็นเครื่องอุปโภคเฉพาะชนชั้น เป็นเครื่องแสดงระเบียบ สัจธรรม อำนาจ เป็นสื่อกลาง เป็นสิ่งบ่งบอกเอกลักษณ์ของชาติ ดังนั้น นาฏศิลป์จึงมีบทบาทในสังคมทุกยุคทุกสมัย

การเกิดการพัฒนาและการสร้างสรรค์ เป็นวัฏจักรของการเปลี่ยนแปลงในงานนาฏศิลป์ เช่นเดียวกับงานศิลปะแขนงอื่นๆ กล่าวคือ เมื่อนาฏศิลป์มีเหตุแห่งการเสื่อมสลายและไม่ได้ได้รับความนิยมจะด้วยเหตุใดก็ตาม ย่อมมีการพัฒนาสร้างสรรค์นาฏศิลป์ขึ้นใหม่ ผลงานนาฏศิลป์ที่สร้างสรรค์ใหม่จะดำรงคง

อยู่ได้ก็ด้วยมาตรฐานของผลงาน การอนุรักษ์และการสร้างสรรค์จึงดำเนินควบคู่กัน การอนุรักษ์ช่วยให้นาฏศิลป์ของชาติที่มีคุณค่ามิให้สูญหาย การสร้างสรรค์ส่งเสริมให้มีสิ่งใหม่ๆเกิดขึ้นในวงการนาฏศิลป์ไทย

การสร้างสรรค์งานนาฏศิลป์ หมายถึง การคิด ออกแบบ หรือเลือกสรรท่าทาง ท่ารำ หรือท่าเต้นต่างๆ นำมาร้อยเรียงขึ้นใหม่ โดยมีการผสมผสานกับองค์ประกอบอื่นๆ ทั้งเพลงดนตรี การแต่งกาย การใช้ทิศทางการเคลื่อนไหวและการใช้พื้นที่ให้ประสานสัมพันธ์ได้อย่างกลมกลืนเพื่อนำเสนอแนวความคิด ดังนั้น การสร้างสรรค์งานนาฏศิลป์ต้องมีกรอบแนวคิดหลัก ที่จะนำไปสู่การประมวลข้อมูล การกำหนดรูปแบบ และการกำหนดองค์ประกอบอื่นๆ ที่มีเอกภาพสอดคล้องกับแนวคิดที่กำหนดไว้

แนวคิดของการแสดงนาฏศิลป์ของไทย ในแต่ละชุดแต่ละประเภทที่มีการสร้างสรรค์มาแต่อดีต มีทั้งแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับ ค่านิยม ความเชื่อ พิธีกรรม ศาสนา ประเพณี วัฒนธรรม สภาพสังคม และวิถีชีวิตที่แตกต่างกันในแต่ละยุคแต่ละสมัย หรือแต่ละภูมิภาค

การสร้างสรรค์การแสดง ชุด ภิรมย์รำเพย ในการวิจัยนี้ เป็นการขยายผลงานของนักศึกษาชั้นปีที่ 4 สาขานาฏศิลป์ไทยศึกษา ภาควิชานาฏศิลป์ศึกษา คณะศิลปศึกษา สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ ปีการศึกษา 2552 ที่นำออกแสดงครั้งแรกเมื่อวันที่ 31 มีนาคม 2553 ณ โรงละครแห่งชาติ (โรงละครเล็ก) ต่อมาผู้วิจัย ซึ่งเป็นอาจารย์ ที่ปรึกษาการทำผลงานสร้างสรรค์ของนักศึกษาดังกล่าว ได้นำมาปรับปรุงท่ารำบางส่วน ให้มีความต่อเนื่องและกลมกลืน กับท่วงทำนองเพลงบางช่วง ปรับรูปแบบและกระบวนแถวให้หลากหลาย เพื่อสื่อแนวคิดให้ชัดเจน จากการศึกษาข้อมูลเพิ่มเติม นำเสนอครั้งที่ 2 ในงานมหกรรมศิลปวัฒนธรรมไทย ร่วมกับงานเทศกาลเที่ยวไทย ณ เวทีใหญ่ เมืองทองธานี เมื่อวันที่ 10 มิถุนายน 2553 จากการแสดงในครั้งนั้น ได้รับคำแนะนำจากท่านผู้เชี่ยวชาญด้านนาฏศิลป์และดนตรีไทย ของสถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ กระทรวงวัฒนธรรม ซึ่งเป็นคณะกรรมการพิจารณาผลงานสร้างสรรค์ว่า “ทำนองเพลงเรียบเกินไปไม่สะดุดหูผู้ฟัง ควรปรับท่วงทำนองเพลงให้มีลักษณะซ้ำ และสลับกับจังหวะเร็ว จะช่วยให้การแสดงมีสีสัน ทั้งต้องปรับท่ารำหรือสร้างสรรค์ลีลาท่ารำใหม่ ให้สอดคล้องกับทำนองเพลงที่จะต้องปรับใหม่”

ด้วยเหตุผลดังกล่าว ผู้วิจัยซึ่งเป็นอาจารย์สอนด้านนาฏศิลป์ของคณะศิลปศึกษา จึงนำหัวข้อแนะนำมาขยายผล โดยร่วมกับอาจารย์ภาคดนตรีคีตศิลป์ศึกษา คณะศิลปศึกษา สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ สร้างสรรค์ แนวเพลงขึ้นใหม่ ทำการศึกษาค้นคว้าข้อมูลด้านเอกสารจากหนังสืองานวิจัย การสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิด้านนาฏศิลป์และดนตรี เพื่อประมวลข้อมูลนำมาสู่แนวทางในการสร้างสรรค์การแสดง ชุด “ภิรมย์รำเพย” ตามกรอบแนวคิด และข้อมูลที่ได้ศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติม โดยการวิเคราะห์กระบวนท่ารำ และเรียบเรียงเป็นเอกสารทางวิชาการ เพื่อนำไป ใช้ประโยชน์สำหรับการศึกษาด้านนาฏศิลป์และการจัดการแสดงในอนาคตต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. ศึกษาการแต่งกายของสตรีไทยในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น
2. ศึกษาความเป็นมาและวัฒนธรรมการแต่งกายของสตรีสูงศักดิ์ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5
3. สร้างสรรค์การแสดงชุดภิรมย์รำเพย
4. นำเสนอแนวคิด รูปแบบชุดการแสดงภิรมย์รำเพย

วิธีดำเนินการวิจัย

การดำเนินการวิจัยครั้งนี้ ใช้วิธีวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ (Historical Approach) และการวิจัยเชิงพรรณนา ประกอบด้วยการศึกษาอย่างต่อเนื่องเป็น 4 ระยะ ดังนี้

ระยะที่ 1 เป็นการศึกษาเชิงประวัติศาสตร์ ด้วยวิธีการศึกษาจากหนังสือ เอกสาร งานวิจัยเพื่อวิเคราะห์ วิถีชีวิต ความเป็นมาและวัฒนธรรมการแต่งกายของสตรี ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นำมาสู่การกำหนดแนวคิดเพื่อการสร้างสรรค์การแสดง ชุด ภิรมย์รำเพย

ระยะที่ 2 เป็นการศึกษาภาคสนาม ด้วยการสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิด้านดนตรี เกี่ยวข้องแนวทางในการสร้างสรรค์เพลงดนตรี การสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิเกี่ยวกับข้อมูลด้านการแต่งกายของสตรีสูงศักดิ์ ในสมัยรัชกาลที่ 5 และการสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิด้านนาฏศิลป์เกี่ยวกับการแสดงในยุครวมศิลปากร ที่นำการแต่งกายแบบสตรีสูงศักดิ์สมัยรัชกาลที่ 5 มาเป็นเครื่องแต่งกายประกอบการแสดงตลอดจนแนวคิดในการสร้างสรรค์กระบวนท่ารำและรูปแบบการแสดง

ระยะที่ 3 ออกแบบสร้างสรรค์การแสดงชุดภิรมย์รำเพยตามแนวคิด ตามหลักและขั้นตอนของการประดิษฐ์ท่ารำ

ระยะที่ 4 การวิพากษ์ผลงานสร้างสรรค์การแสดง ชุด ภิรมย์รำเพย โดยผู้ทรงคุณวุฒิ และผู้เชี่ยวชาญด้านนาฏศิลป์และดนตรีของสถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ ผู้ทรงคุณวุฒิ และอาจารย์ด้านนาฏศิลป์ไทยจากสถาบันการศึกษาระดับอุดมศึกษา ที่มีการเรียนนาฏศิลป์ไทยเป็นวิชาเอก โดยมีรายละเอียดดังนี้

1. การศึกษาจากเอกสาร ประกอบด้วย

1.1 เอกสารขั้นต้น(Primary Sowces)จากเอกสาร ภาพถ่าย กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร

1.2 เอกสารชั้นรอง (Seconday Sowces) ได้แก่ หนังสือ เอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2. การศึกษาภาคสนาม แบ่งเป็น 2 ส่วน คือ

2.1 การสัมภาษณ์

2.1.1 สัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิด้านการแต่งกายของสตรีสูงศักดิ์ในสมัยรัชกาลที่ 5 และบุคลากรด้านนาฏศิลป์ไทย

2.1.2 บุคลากรด้านดนตรีไทย

2.2 การวิพากษ์งานวิจัย นำเสนอผลงานการแสดงสร้างสรรค์ และรูปเล่มที่ดำเนินการแล้วร้อยละ 90 เพื่อนำข้อเสนอแนะในการวิพากษ์มาปรับแก้ ตามคำแนะนำของกรรมการ

การวิเคราะห์ข้อมูล

1. การศึกษาเชิงประวัติศาสตร์ และการสัมภาษณ์ นำข้อมูลมาวิเคราะห์ เพื่อกำหนดแนวคิด รูปแบบ และองค์ประกอบของการสร้างสรรค์การแสดง ชุด ภิรมย์รำเพย
2. วิเคราะห์กระบวนการทำรำ และโครงสร้างท่ารำของการสร้างสรรค์การแสดง ชุด ภิรมย์รำเพย
3. วิเคราะห์เชิงพรรณนา โดยประมวลข้อมูลจากการสร้างสรรค์การแสดง แล้วนำมาสรุป และเรียบเรียงเป็นเอกสาร

สรุปอภิปรายผลการวิจัย

การสร้างสรรค์การแสดง ชุด รำเพยภิรมย์ เป็นการสร้างสรรค์ผลงานชุดการแสดงนาฏศิลป์ ที่กำหนดแนวคิดเกี่ยวข้องกับเอกลักษณ์ด้านการแต่งกาย และสะท้อนวิถีชีวิตของสตรีสูงศักดิ์ของไทย สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ที่สง่างาม มีวัตถุประสงค์ของการวิจัยเพื่อศึกษาการแต่งกายของสตรีไทยในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น ศึกษาความเป็นมาและวัฒนธรรมการแต่งกายของสตรีสูงศักดิ์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 สร้างสรรค์การแสดง ชุด ภิรมย์รำเพย นำเสนอรูปแบบการแสดงตามกรอบแนวคิด โดยศึกษาและรวบรวมข้อมูลจากหนังสือ เอกสาร แหล่งข้อมูลต่างๆ สัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญและผู้ทรงคุณวุฒิ ด้านนาฏศิลป์ไทยและดนตรีไทย นำมาสู่การออกแบบสร้างสรรค์การแสดง ชุด ภิรมย์รำเพย ตามหลักและขั้นตอนการประดิษฐ์ท่ารำ จัดวิพากษ์ผลงานที่สร้างสรรค์โดยผู้เชี่ยวชาญและผู้ทรงคุณวุฒิ ของสถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ ผู้ทรงคุณวุฒิและอาจารย์ด้านนาฏศิลป์ ดนตรี จากสถาบันการศึกษาระดับอุดมศึกษา เพื่อนำมาสู่คุณภาพของผลงานที่สามารถนำไปเผยแพร่ และขยายผลเพื่อการศึกษาในโอกาสต่อไปได้ จากการศึกษาพบว่า

การแต่งกายของไทยเป็นวัฒนธรรมประจำชาติ แบ่งออกเป็นยุคสมัย โดยมีปัจจัยของการเปลี่ยนแปลงด้วยสาเหตุต่างๆ อาทิเช่น การเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง การปกครอง การศึกษาประวัติศาสตร์ การแต่งกายของไทย ในแต่ละสมัยจะพิจารณาจากผ้าถุง ผ้าห่ม เสื้อ กางเกง ทรงผม และเครื่องประดับเป็น

สำคัญ สำหรับวิวัฒนาการของการแต่งกายของสตรีไทย ไม่ว่าจะเป็นสมัยใด รูปแบบการแต่งกายต่าง ๆ มักเริ่มเปลี่ยนแปลงจากสตรีชั้นสูงในราชสำนัก จากการศึกษาวิวัฒนาการการแต่งกายของไทย ในยุครัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 3) พบว่า การแต่งกายของสตรี ยังคงยึดตามขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมที่เคยปฏิบัติกันมา แต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย กล่าวคือ สตรีชั้นสูงในราชสำนักนิยมนุ่งผ้าจีบหน้านาง ห่มสไบแพร หรือห่มตาดเมื่อออกงานพระราชพิธี ส่วนในเวลาปกติจะนุ่งโจงกระเบนห่มผ้าแถบหรือผ้าสไบ สำหรับการเปลี่ยนแปลงการแต่งกายของสตรีชั้นสูงในราชสำนักเริ่มในสมัยรัชกาลที่ 4 ด้วยเหตุผลทางการเมืองที่ชาวตะวันตกเข้ามาเพื่อแสวงหาอาณานิคมและติดต่อซื้อขาย นับเป็นระยะแรกของการเปลี่ยนแปลงการแต่งกายตามแบบฝรั่ง หรือผสมผสานการแต่งกายแบบวัฒนธรรมเดิมกับวัฒนธรรมตะวันตก เช่น การสวมรองเท้า เวลาออกงานเนื่องในโอกาสพิเศษ การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมการแต่งกายดังกล่าว เพื่อแสดงให้เห็นชาวตะวันตกรับรู้ที่ ราชสำนักไทยสามารถรับรู้และเข้าใจวัฒนธรรมของชาติตะวันตกได้เป็นอย่างดี

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นระยะของการปฏิรูปประเทศให้ทันสมัย สังคมไทยมีการเปลี่ยนแปลงอย่างเต็มรูปแบบ ทั้งด้านการเมือง การปกครอง การศึกษา กฎหมาย เศรษฐกิจ สภาพสังคม และวัฒนธรรม โดยเฉพาะวัฒนธรรมการแต่งกายตามแบบตะวันตก ในลักษณะแต่งแบบตะวันตกผสมกับการแต่งกายแบบไทย กล่าวได้ว่า ในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นยุคของการเปลี่ยนแปลงการแต่งกายของคนไทยที่มีราชสำนักเป็นแกนนำการเปลี่ยนแปลง ในวัฒนธรรมการแต่งกายของสตรีในราชสำนัก เริ่มเปลี่ยนแปลงในระยะเดียวกับการเปลี่ยนแปลงการแต่งกายของข้าราชการฝ่ายชาย นับแต่ตามเสด็จประพาสต่างประเทศครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2414 และมีการเปลี่ยนแปลงหลายครั้ง การแต่งกายได้รับอิทธิพลมาจากการแต่งกายของสตรีตะวันตก แต่มีลักษณะผสมผสานกับการแต่งกายแบบไทยเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัว วิวัฒนาการแบบการแต่งกายของสตรีราชสำนักฝ่ายใน สมัยรัชกาลที่ 5 แบ่งออกเป็น 3 ช่วง ดังนี้

ช่วงต้นสมัยรัชกาลที่ 5 (พ.ศ.2411 – 2429) การแต่งกายมีทั้งแบบที่ปฏิบัติมาแต่สมัยรัชกาลที่ 4 คือ นุ่งผ้าโจงและนุ่งจีบ สวมเสื้อแขนกระบอกและห่มสไบทับเสื้อ สวมรองเท้าตะกั่วลักษณะหนึ่ง นุ่งจีบ ห่มสะพักโดยไม่สวมเสื้อ และนิยมนุ่งผ้าสีประจำวันตามวัฒนธรรมเดิม โดยไว้ผมปีก สวมเครื่องประดับ ทั้งสร้อยคอ สร้อยข้อมือ กำไลวง แหวน ข้อเท้า และเข็มขัด วิวัฒนาการเปลี่ยนแปลงในช่วงต้น คือ นุ่งผ้าโจงสวมเสื้อแขนกระบอกที่ตกแต่งด้วยผ้าลูกไม้ สวมถุงเท้ายาว รองเท้าหนังหุ้มสัน ในงานพระราชพิธี กำหนดให้นุ่งจีบ ห่มตาด ส่วนในเวลาปกติ นุ่งโจง สวมเสื้อแขนยาว ชายเสื้อสั้น สวมถุงน่องและเกือกบูต เริ่มมีการใช้แพรสะพายผืนแคบ แทนห่มสไบผืนใหญ่ทับเสื้อแขนยาว ส่วนทรงผม เลิกไว้ผมปีกหันมานิยมไว้ผมยาวประบ่า สำหรับเครื่องประดับ ในงานพิธียังใช้เครื่องประดับชุดเดิม แต่ถ้าแต่งกายทั่วไปจะใช้เข็มกลัดติดผ้าสไบ และสวมเพียงกำไล กรณีนุ่งกายสวมถุงน่องรองเท้า

ช่วงกลางรัชกาลที่ 5 (พ.ศ.2430 – 2440) การแต่งกายมีวิวัฒนาการผสมผสานแบบเดิมและแบบตะวันตก คือ นุ่งโจงสวมเสื้อลูกไม้แบบตะวันตก คอตั้ง แขนยาวต้นแขนพองคล้ายขาหมูแฮม มีการใช้แพรสะพายจับจีบซ้อนผืนเล็กทับบนเสื้อในบางโอกาส และสวมถุงน่องรองเท้า ลักษณะเสื้อยังมีการประดิษฐ์ตกแต่งด้วยระบายลูกไม้ โบว์ ในช่วงกลางรัชกาลที่ 5 พระองค์ได้พระราชทานแพรสะพายสีชมพูปักดินตามชั้นยศสำหรับฝ่ายใน แต่งในงานพิธี ลักษณะที่สำคัญที่เป็นเอกลักษณ์ของการแต่งกาย คือ นิยมถือหรือห้อยพระวิชนี หรือพัดทรง ส่วนทรงผม มีทั้งผมยาว ผมดอกกระพุ่ม สำหรับเครื่องประดับ มีเข็มกลัด สร้อยพระศอ สร้อยข้อพระหัตถ์ พระธำมรงค์ หรือสวมสร้อยสายรัดบั้นพระองค์ เข็มขัดทอง หัวลงยาประดับพลอย หากงานพระราชพิธีจะมีเครื่องราชอิริยาภรณ์ตามชั้นยศ

ช่วงปลายรัชกาลที่ 5 (พ.ศ.2441 – 2453) รูปแบบของการแต่งกายมีแบบต่างๆ เสื้อลูกไม้ มีทั้งคอตั้ง แขนหมูแฮม และแบบเสื้อลักษณะคอกว้าง คอกกลม คอแหลม คอเหลี่ยม ส่วนลำตัวเสื้อปล่อยข้างหลวมในบางแบบ แขนเสื้อมีหลายลักษณะ ทั้งลักษณะแขนเสื้อยาวแนบลำแขน แขนจีบรูตพองใหญ่ แขนลูกไม้ซ้อน แขนยาวแคศอก หรือแขนสามส่วน ทั้งมีการตกแต่งเสื้อด้วยระบายผ้า ระบายลูกไม้ แถบผ้า หรือลูกปิดแต่ยังสวมเสื้อผ้าลูกไม้กับนุ่งโจง และยังใช้แพรสะพายกับแบบเสื้อบางแบบ โดยนิยมนิยมแพรสะพายเป็นแพรฝรั่งระบายให้หย่อน สวมถุงน่องสี และเริ่มสวมรองเท้าส้นสูง นอกจากนี้ยังมีฉลองพระองค์ ชุดกระโปรงแบบสตรีตะวันตกยุคควิควิเรีย และยังนิยมถือ พระวิชนีหรือร่ม ส่วนทรงผม มีทั้งผมเกล้า ม้วนพับปลายผมเป็นก้อน สอดใส่ช่องผมคล้ายทรงผมญี่ปุ่น หรือทรงผมตัดสั้นจับลอน สำหรับเครื่องประดับที่นิยม คือ สวมสร้อยไข่มุกซ้อนหลายๆเส้น หรือเครื่องประดับเพชรนิลจินดา อาจตกแต่งผมด้วยมงกุฎเล็ก เทียร่า แถบผ้า แถบลูกไม้ โบว์ ริบบิ้น หรือลูกปิด

กล่าวได้ว่า วิวัฒนาการของการเปลี่ยนแปลงด้านการแต่งกายในยุคพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีความเกี่ยวข้องกับสภาพสังคมที่มีอิทธิพลเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมและอารยธรรมแบบตะวันตก แต่มีรูปแบบการผสมผสานระหว่างการแต่งกายแบบไทยกับการแต่งกายแบบตะวันตกที่กลมกลืน และมีเอกลักษณ์เฉพาะตัว

เอกลักษณ์วัฒนธรรมการแต่งกายสมัยรัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวข้องกับการแสดงของกรมศิลปากร ไม่ปรากฏนำมาเป็นแนวคิดในการสร้างสรรค์การแสดงประเภทระบำในรูปแบบจารีตนาฏศิลป์ไทย ไม่ว่าจะเป็นระบำ ที่แทรกอยู่ในละคร หรือระบำที่สร้างสรรค์เป็นชุดเอกเทศ นำมาสู่แนวทางของการสร้างสรรค์การแสดง ชุด ภิรมย์รำเพย โดยนำข้อมูลด้านวัฒนธรรมการแต่งกายสมัยรัชกาลที่ 5 มาเป็นกรอบแนวคิดในการสร้างสรรค์ผลงานใหม่อย่างเป็นระบบ โดยอาศัยปัจจัยของจารีตนาฏศิลป์แต่อดีตมาเป็นต้นแบบในการพัฒนา ดำเนินงานอย่างมีขั้นตอน ตั้งแต่กำหนดความคิดหลัก ประมวลข้อมูล กำหนดขอบเขตของการ

ดำเนินงาน กำหนดรูปแบบการแสดง กำหนดองค์ประกอบอื่นๆและออกแบบท่ารำ โครงสร้างท่ารำและรูปแบบการแปรแถว สร้างสรรค์เป็นผลงานด้านนาฏศิลป์ เรียกว่า การแสดง ชุด ภิรมย์รำเพย

การสร้างสรรคการแสดง ชุด ภิรมย์รำเพย กำหนดกรอบแนวคิดจากข้อมูลที่เป็นจริง โดยนำเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมด้านการแต่งกายและวิถีชีวิตของสตรีไทยในราชสำนัก สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ มาเป็นประเด็นของการสร้างสรรค์ที่ต้องการสื่อให้เห็นอิริยาบถ บุคลิกลักษณะของสตรีในราชสำนักที่มีความสง่างามในท่วงทีกริยาที่เยื้องกราย แนวคิดของการสร้างสรรค์ท่ารำและรูปแบบการแสดง นำเสนอในรูปแบบของจารีตนาฏศิลป์เป็นหลัก องค์ประกอบของการสร้างสรรค์การแสดง มีดังนี้

1. การแต่งกาย นำรูปแบบหนึ่งของการแต่งกายในสมัยปลายรัชกาลที่ 5 คือ แบบเสื้อลูกไม้แบบแขนยาวแนบลำแขนมาสร้างสรรค์ปรับปรุง กล่าวคือ แต่งกายด้วยเสื้อผ้าลูกไม้สีชมพูอ่อนแขนยาวแนบลำแขนตรงหัวไหล่ใช้ผ้าลูกไม้จีบทบซ้อน ตัวเสื้อแนบลำตัวคอตั้ง ชายเสื้อตัวยาวคลุมสะโพก โดยออกแบบให้ชายเสื้อเว้าด้านหน้า นุ่งโจงกระเบนสีม่วงอ่อน คาดเข็มขัดยึดสีดำ ติดเข็มขัดเพชรตกแต่งหัวเข็มขัด สวมสร้อยคอมุกซ้อน ตุ่มหูมุก ติดเข็มกลัดเพชรที่เสื้อ สวมถุงน่องขาว สวมรองเท้าหุ้มส้นไม่มีส้นสีดำ ถือพาด้ามจีว และทำผมดอกกระพุ่ม

2. ชื่อชุดการแสดง กำหนดชื่อชุดการแสดงเพื่อสื่อให้เห็นถึงแนวคิด ชื่อชุดการแสดงนำมาจากคำว่า ภิรมย์ (รื่นรมย์ยิ่ง,ยินดียิ่ง) และ คำว่ารำเพย (พัดอ่อนๆ) สะท้อนเอกลักษณ์ คือ ผู้แสดงถืออุปกรณ์พาดประกอบการรำ

3. ทำนองเพลง บรรจุเพลงภิรมย์รำเพย อัตราจังหวะ 2 ชั้นและชั้นเดียว ซึ่งเป็นเพลงที่ประพันธ์ขึ้นใหม่ โดยนายวัชรกร บุญเพ็ง อาจารย์ภาควิชาดนตรีคีตศิลป์ศึกษา คณะศิลปศึกษา สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ และต่อยอดด้วยเพลงเงินรำพัต ซึ่งเป็นทำนองเพลงเก่าเดิม ท่วงทำนองการบรรเลงแบ่งออกเป็น 5 ช่วง คือ ช่วงแรกเป็นช่วงนำ ใช้ชลุ่ยเป่าบรรเลงเป็นทำนองสั้นๆ ช่วงสอง บรรเลงต่อยอดด้วยเพลงภิรมย์รำเพย อัตราจังหวะ 2 ชั้น ช่วงสาม เพลงภิรมย์รำเพย อัตราจังหวะชั้นเดียว ช่วงสี่บรรเลงต่อยอดด้วยเพลงเงินรำพัต อัตราจังหวะ 2 ชั้น และช่วงสุดท้าย เป็นทำนองเพลงกับช่วงแรก และใช้ชลุ่ยเป่าบรรเลงเช่นเดียวกัน ดนตรีที่ใช้บรรเลงประกอบ คือ วงปี่พาทย์ไม้มวม โดยเพิ่มกรับพวงเข้าตีประกอบจังหวะ

4. รูปแบบของการแสดง กำหนดรูปแบบขงการแสดงออกเป็น 3 ช่วง คือ ช่วงแรก เป็นการอวดความงามของสตรีที่หมายถึง สตรีในราชสำนัก และอวดความงามของการแต่งกาย ประกอบกับการโชว์พัตด้วยท่าที่ สง่างามในทำนองนำ และใช้การตั้งขุ่มเพื่อแนะนำความงดงามของการแต่งกาย ช่วงกลาง เป็นการอวดความงามของลีลาการใช้พัตในรูปแบบต่างๆ โดยใช้ลีลาการเล่นเท้า การใช้หน้า และกระบวนท่ารำประกอบท่วงทำนองเพลง เพื่อสื่อถึงความสง่างาม และช่วงปลาย เป็นการแสดงควมรื่นเริงบันเทิงใจ

ประกอบท่วงทำนองเพลงที่กระชับรวดเร็ว จบลงด้วยการนำเสนอท่าซุ่ม เพื่อสื่อลีลาท่าที่สง่างามของสตรีในราชสำนักและการใช้พัดในลักษณะต่างๆ

5. ผู้แสดง กำหนดผู้แสดงเป็นตัวแทนของสตรีในราชสำนัก คัดเลือกผู้แสดงที่มีใบหน้างดงาม รูปร่างโปร่ง มีขนาดตัวเท่าๆกัน เพื่อสื่อให้เห็นความงามและความสง่าตามอิริยาบถบุคลิกลักษณะของสตรีในราชสำนัก จำนวนผู้แสดง 8 คน

6. กระบวนท่ารำ สื่อแนวคิดหลักแสดงเอกภาพของแนวคิดที่สอดคล้องกับทำนองเพลง กำหนดโครงสร้างท่ารำ ลักษณะการใช้เท้าในรูปแบบนาฏศิลป์ แต่ประยุกต์ให้ผู้แสดงซึ่งสวมรองเท้ารำ สามารถปฏิบัติได้สะดวก การใช้เท้าลักษณะต่างๆ เน้นแสดงความสง่างามของการเคลื่อนไหว เพื่อสะท้อนบุคลิกของสตรีชั้นสูงในราชสำนัก และการใช้เท้าที่สอดคล้องกับท่วงทำนอง และจังหวะของเพลงในแต่ละช่วง ส่วนลักษณะการใช้มือมีการใช้มือถือพัดในลักษณะคลี่พัดและถือพัดในลักษณะเก็บพัด โดยมีท่าที่ถือพัดในตำแหน่งต่างๆ โครงสร้างท่ารำประยุกต์ นำท่ารำมาจากรูปแบบการแสดงนาฏศิลป์ที่มีมาแต่เดิม ได้แก่ รำฝรั่งคู่ ระเบียบรำพัด ท่ารำจากเพลงนาฏศิลป์ ได้แก่ ท่ารำเพลงเร็วของตัวนาง ท่ารำเพลงเชิด – เสมอ ท่ารำพื้นฐานซึ่งเป็นท่านาฏศัพท์ นำมาเรียงร้อยและประยุกต์ใช้ให้สอดคล้องกับลักษณะการแต่งกาย และสร้างสรรค์ท่ารำจากท่าธรรมชาติแต่ปรุงแต่งให้งดงามตามหลักนาฏศิลป์ไทย เพื่อสื่อแสดงบุคลิก อิริยาบถ ความงาม และความสง่างามของสตรีในราชสำนัก ออกแบบรูปแบบการแปรแถวที่หลากหลาย โดยคำนึงถึงทิศทางการเคลื่อนไหวของผู้แสดง มี 2 ลักษณะ คือ รูปแบบการแปรแถวที่เหมือนกัน และรูปแบบการแปรแถวที่ไม่เหมือนกัน มีจำนวนผู้แสดงในแต่ละกลุ่มที่เท่ากันและไม่เท่ากัน กำหนดการตั้งซุ่มเพื่อสื่อแนวคิดทั้งช่วงแรกและช่วงสุดท้ายของการแสดง

การสร้างสรรค์การแสดง ชุด ภิรมย์รำเพยเป็นการสร้างสรรค์เพื่อแสดงเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมการแต่งกายแบบผสมผสาน ระหว่างการแต่งกายแบบสตรีตะวันตก และการแต่งกายแบบไทยที่มีอัตลักษณ์อันงดงาม สื่อการใช้พัด ซึ่งเป็นเครื่องประดับที่นิยมในยุคนั้น ดังนั้น การแสดงจึงเป็นภาพสะท้อนของสังคมที่เด่นชัดได้ประการหนึ่ง

ข้อเสนอแนะ

งานวิจัยนี้เป็นงานวิจัยในลักษณะงานสร้างสรรค์ในรูปแบบจารีตนาฏศิลป์ไทย งานวิจัยเชิงสร้างสรรค์ส่งเสริมให้มีสิ่งใหม่ๆเกิดขึ้นในวงการนาฏศิลป์ไทยในรูปแบบของการพัฒนางานนาฏศิลป์ จึงควรมีการศึกษา งานวิจัยเชิงสร้างสรรค์ควบคู่กับการวิจัยองค์ความรู้เรื่องต่างๆในศาสตร์ด้านนาฏศิลป์เพื่อให้เกิดงานวิจัยเชิงพัฒนาควบคู่กับงานวิจัยเชิงอนุรักษ์ งานวิจัยนี้เป็นข้อมูลพื้นฐานของงานวิจัยสร้างสรรค์รูปแบบหนึ่ง ที่สามารถนำไปเป็นแนวทางหรือขยายผลเพื่อพัฒนางานวิจัยเชิงสร้างสรรค์เรื่องอื่นๆได้

รายการอ้างอิง

กิตติพงษ์ วิโรจน์ธรรมกุล. **ชีวิตสาวชาววัง**. กรุงเทพฯ : บริษัท คอมแพ็คท์พริ้นท์ จำกัด ; 2541.

เกษร ชิตะอารี , ผศ. **รายงานผลการวิจัยเรื่องศึกษาค่านิยมการแต่งกายแบบไทยของสตรีในเมืองหลวง**

Study the value of Thai Costune of Wemen in the Bangkok Cosmopolitan. ภาควิชา

ศิลปศึกษา คณะครุศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526 (สำเนา).

จารุพรรณ ทรัพย์ปรุง. **รายงานการวิจัยเรื่อง อิทธิพลของเครื่องแต่งกายตะวันตกที่มีต่อการแต่งกายของ**

เจ้านายฝ่ายในวังสวนสุนันทา. คณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา.2549.(สำเนา)

ตำราภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระยา. ละครพ็อนร่า. พิมพ์ครั้งแรก, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน 2546.

_____ **ความทรงจำ**. กรุงเทพฯ : จงเจริญการพิมพ์. 2526. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหลวง

การุณย์นราทร (การุณย์ การุณย์นราทร) 9 กุมภาพันธ์ 2526.

เวนนิสา เสรีวงศ์. **วันวานในภาพเก่า**. กรุงเทพฯ : บางกอกบุ๊ก, 2543

_____ **เสาวภาผ่องศรี**. กรุงเทพฯ : บางกอกบุ๊ก, 2541

ศิลปากร, กรม. **สมุดภาพวิวัฒนาการการแต่งกายสมัยรัตนโกสินทร์**. กรุงเทพฯ : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ,

2525.

_____ **ถนิมพิมพ์ภรณ์**. กรุงเทพฯ : บริษัทอัมรินทร์ พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด. 2535.

_____ **ศิลปวัฒนธรรมไทย เล่มที่ 3 ขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรม**. กรุงรัตนโกสินทร์.

กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์เนศ , 2525.

_____ **สมุดภาพแสดงเครื่องแต่งกายตามสมัยประวัติศาสตร์และโบราณคดี**. พิมพ์ครั้งที่ 1. พระ

นคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวิพร, 2511.

สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ. **การแต่งกายไทย : วิวัฒนาการจากอดีตสู่ปัจจุบัน เล่ม 1**. กรุงเทพฯ :

สำนักเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ , 2543.

สถาพร สนทอง. **เอกสารประกอบการบรรยายเรื่องหลักการประดิษฐ์การแสดงนาฏศิลป์ไทย**. โครงการ

อบรมนาฏศิลป์ ภาคฤดูร้อน ภาควิชานาฏศิลป์ศึกษา คณะศิลปศึกษา สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์. 3 – 7

เมษายน 2549.

สุรพล วิรุฬห์รักษ์ , ดร. **นาฏศิลป์ปริทรรศน์**. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. สำนัก. **ภาพจากฟิล์มกรจก ภาพจากสำนักหอจดหมายเหตุ แห่งชาติ ภาพสมเด็จพระ**

พระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี

_____ **ภ001 หวญ. 24 – 16 ภาพหอสมุดวชิรญาณ ภาพสมเด็จพระเจ้าฟ้าทิฆานพดลฯ**

_____ **ภ001 กจช.(0) 5 – 3 (15) ภาพกองจดหมายเหตุแห่งชาติ ภาพกรมพระสุทธาสินีนาฏ**

ปิยมหาราชปติวรรดา พระรูปที่ 15

เอนก นาวิบูล. การแต่งกายสมัยรัตนโกสินทร์. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ , 2547.

_____ . กรุงเทพฯ สองศตวรรษ การแต่งกายสมัยรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ , 2525.

อารี พันธุ์มณี. ความคิดสร้างสรรค์การเรียนรู้. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ต้นอ้อ. 2540.

โอม รัชเวทย์. การแต่งกายไทย - สยาม. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บางกอกการ์ตูนนิสต์. 2543.

Guildford , U. p. **Personality**. New York : Me Graw – Hill. 1959.